

ВІДГУК
офіційного опонента, кандидата історичних наук
Ляски Віталія Михайловича на дисертацію
Пословської Аліни Віталіївни “Економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст. (за матеріалами археологічних джерел)”, поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – історія України

Вивчення проблем історичного розвитку українських земель в різні періоди належить до важливих напрямів вітчизняної історіографії. Особливо значимими в цьому руслі є регіонально-історичні дослідження – як-от Волині чи Галичини, які у середньовіччі стали територіальною основою для формування тут переддержавних чи державних організацій різного ґатунку. Щоправда, всебічне та комплексне вивчення давніх спільнот у різних часово-просторових вимірах є доволі складним завданням, позаяк історики та археологи, зважаючи на відмінну методологію та джерела різного походження, часто “творять” дві паралельні реальності тих чи інших регіонів: одну, відому за писемними джерелами, та іншу, інтерпретовану за даними археології.

Саме таку “розірваність” дослідницького процесу намагається подолати Аліна Пословська у своїй дисертаційній роботі “Економічний, суспільно-політичний та культурний розвиток Волині в X–XVI ст. (за матеріалами археологічних джерел)”. Недарма дисертантка на початку вступу своєї роботи вказує, що “поглиблене вивчення ранніх етапів історичного минулого потребує розширення методології, одним із шляхів якої є застосування міждисциплінарного підходу, коли відомості писемних джерел суттєво доповнюються археологічними джерелами”. І треба віддати належне, ця теза А. Пословської не є даниною моді, коли усі говорять про міждисциплінарність чи синергію досліджень, а насправді проходить наскрізною лінією крізь усю дисертацію.

Та актуальність роботи формує не лише спроба дисертантки вдосконалити існуючі методи залучення археології до вивчення соціуму середньовічної Волині, але і її бажання зробити це на доволі обширній території та ще у часовій динаміці, тривалістю у шість століть. Однак, відразу зазначимо, що як і

територіальні, так і хронологічні рамки дослідження викликають у нас низку застережень. Видається, що значний ареал дослідження завдав А. Пословській зайвих труднощів, бо ж середньовічна Волинь у різних аспектах, зокрема політичному та адміністративному, та й врешті у часовій динаміці була доволі строкатою територією. Чого лише вартує Болохівська земля або ж Забужжя з його “Червенськими градами” чи висунутим далеко на північ Дорогочином. Зважаючи, що у дисертації територіальним ядром виступають Володимир та Луцьк з ближніми та дальніми околицями, у вступі роботи вартувало б конкретизувати територіальні межі. Зокрема, авторка цілком слушно включає до Волині північні райони Львівської області, але у своїй роботі не згадує літописного Бужеська (сучасний Буськ) – центру однойменного князівства, який в останні десятиліття став об’єктом пильної уваги з боку археологів.

Щодо хронології, можна вітати сміливість дисертантки перейти за рамки XIII ст., що насправді роблять дуже мало археологів, й залучити археологічні джерела XIV–XVI ст. Однак, в цьому контексті пасувало чітко визначити нижню хронологічну межу дослідження: чи це кінець X ст., коли Волинь інкорпорує Рюриковичі, чи це все таки X ст., а то й VIII–IX ст. – час генези місцевих етнопотестарних структур волинян, бужан, дулібів та черв’ян. У руслі задекларованих авторкою завдань чітке розуміння хронології є надзвичайно важливим, бо ж йдеться про аналіз волинського соціуму впродовж трьох періодів (умовно, – племінного, княжого, литовського) чи лише двох (княжого та литовського). Тим паче, у дисертації кілька разів згадано про “Валіану” ал-Масуді, знахідки виразно I тисячоліття н. е. (приміром, згадки про аварські мілітарії зі Зимного [с. 120–121]) та племінні городища (Затурці, Бабка та ін. [с. 112–113]). Усе накладається на доволі глобальний об’єкт дослідження – волинський соціум у всьому розмаїтті його життя: це і суспільно-політичні процеси, і культура, і господарство, і побут.

Зважаючи на такі геохронологічні рамки, А. Пословська обрала єдину вірну у цьому випадку стратегію – аналіз археологічних джерел, особливо тих типів, які придатні для історичних реконструкцій. Це відразу помітно з першого розділу роботи, у якому здійснено огляд історіографії проблеми, аналіз

джерельної бази та вироблено теоретико-методологічні засади дослідження, які базуються на синергетичному підході. Дисертантка детально висвітлила напрацювання своїх попередників у царині середньовічної археології Волині, щоправда, у кількох місцях цей розгляд має характер історії досліджень, а не глибокого історіографічного аналізу. До прикладу, розгляд археологічної частини довідкових та енциклопедичних видань на кшталт “Історії міст та сіл Української РСР” лише у дуже загальних рисах розкриває стан наукової розробки проблематики дисертаційного дослідження. Окрім того, до деяких тверджень своїх попередників дисертантці вартувало би ставитись більш критично, передусім – з кута зору археолога. Зокрема, маємо на увазі тезу М. Котляра, що на Волині у X–XI ст. існувало 16 міст, а на території Галичини – лише 4, яку дисертантка безапеляційно сприймає [с. 38].

Окрім того, на с. 32 дисертації вкралася фактологічна помилка, мовляв С. Вартоловська, дослідниця городища літописного Сутейська, зробила висновок, що це не польське, а руське місто. Справді, С. Вартоловська писала про виникнення Сутейська внаслідок активної діяльності Ярослава Мудрого на Забужжі у 1030-х рр., однак другу фазу городища польська дослідниця пов’язувала з перебудовою Сутейська зусиллями Болеслава Сміливого в 1069 р., а під час третьої фази начебто це літописне місто використовувалося як воєнна база Болеслава Кривовустого [Wartołowska Z. Grod czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim // Swiatowit. – Warszawa, 1958. – Т. 22. – S. 114]. Зрозуміло, що така реконструкція є малоімовірною, ба навіть – тенденційною, тим паче, Й. Каляга, яка нещодавно здійснила повну публікацію знахідок зі Сутейська, пише про його однорідний, руський культурний образ. Такий розлогий екскурс є цікавим прикладом в контексті дисертації А. Пословської, оскільки показує непоодинокую суб’єктивність дослідників у реконструкції політичних процесів за допомогою археологічних джерел.

Беззаперечним здобутком дисертації А. Пословської є джерельна база, дослідниця залучила вражаючу кількість переважно неопублікованих звітів з польових досліджень. Проте, у огляді наявних речових джерел авторці вартувало б розділити їх за хронологічним принципом на дві групи і вже тоді їх

аналізувати. Бо ж дисбаланс (як в якісному, так і в кількісному вимірах) між археологічними джерелами XI–XIII ст. та XIV–XVI ст. є очевидним. Помітно слабше у роботі репрезентовано писемні джерела (до прикладу, не згадано про “Географ Баварський” чи “Про управління імперією Костянтина Багрянородного”), але, мабуть – це виправдано, бо ж осердям дисертації є саме археологічні джерела. Залучення широкої джерельної бази та використання відповідних теоретико-методологічних засад дослідження, дозволили авторці в цілому вірно висвітлити основні проблеми та завдання, поставлені у дисертаційному дослідженні. В цьому контексті цікавими та певною мірою інноваційними постають роздуми авторки щодо категоріально-понятійного апарату дослідження, особливо стосовно сутнісної кореляції між дефініціями “археологічне джерело”, “артефакт” та “науковий звіт”.

У наступному розділі дисертації аналізується розвиток Волині у княжу добу у чотирьох основних сферах: поселенська структура, господарство, суспільно-політичні процеси та культура. Розгляд поселенської структури подано крізь призму аналізу шляхів виникнення та планувальної структури ключових міст регіону – Червена, Володимира, Луцька та ін. Та тут виразною є відсутність позиції авторки щодо можливості реконструкції за археологічними джерелами територіальної організації Волині, зокрема її динаміки у часі та просторі. Бо ж досвід сучасних історико-археологічних реконструкцій суттєво підважує думку А. Пословську про те, що “з XIV ст., на відміну від давньоруського періоду, у територіальній структурі Волинської землі починають фіксуватись рубежі” [с. 142]. За умови уважного прочитання писемних джерел і, що найголовніше, – за допомогою археології, відтворення меж окремих волостей та князівств XI–XIII ст. справа важка, але реальна.

Окрім того, цей вельми інформативний підрозділ має свої дрібні хиби. Зокрема, при розгляді так званих волинських веж-донжонів авторка фактично не згадує такі об’єкти у Холмі-Білавині та Стовп’ї. Принаймні дискусійним є твердження, що дефініція “Червенські гради” фіксує перехід від племінного принципу територіальної організації до адміністративного [с. 76]. Сумніви породжує і теза авторки, що Червен виник у середині X ст. [с. 78], бо ж

нещодавно проведений дендрохронологічний аналіз вказує на те, що будівництво валу дитинця Червена розпочалось після 1001 р. [Wołoszyn M. et all. Cherven before Cherven Towns. Some Remarks on the history of the Cherven Towns area (Eastern Poland) until the end of 10th century // Zwischen Byzanz und der Steppe: Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Between Byzantium and the Steppe: Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday / Edited by A. Bollók, G. Csiky, T. Vida. – Budapest, 2016. – P. 697, 708–709].

У дисертації аргументовано розглянуто різні сфери господарства Волині (землеробство, тваринництво, ремесла та різноманітні промисли). Водночас, важко погодитись з тезою А. Пословської про те, що сільське господарство було основною галуззю економіки міста [с. 97]. Уважніше треба ставитись і до використання тих чи інших термінів. Зокрема, літописці дефініцією “село” окреслювали заміські володіння та поселення, які входили до складу домену князя і були його спадковою індивідуальною власністю на кшталт західноєвропейського алоду. Окрім того, до підрозділу, присвяченому господарству, пасувало б долучити прямі аналогії з інших волинських земель, зокрема Забужжя. Мова йде про гончарні двоярусні горни, віднайдені у Переспі та Червені, Сокальський та Червенський скарби. Помічними для дисертантки стали б результати досліджень з палеофлори та палеофауни з городищ у Городку Надбужному та Бусувні. Вартими уваги є думки А. Пословської про вплив клімату на економіку та сільський ландшафт Волині XIII–XIV ст. Мова йде про початок так званого малого льодовикового періоду з низькими температурами, підвищеною вологістю та частими природними аномаліями. Чимало уваги у дослідженні приділено і торгівельним шляхам як місцевого, так міжнародного значення, але без картографування така інформація сприймається вкрай важко. Описуючи торгівлю авторка суперечить сама собі: на с. 106 читаємо, що торгівля велася у “простій безгрошовій формі”, а вже на с. 109 пише, що “основною грошовою одиницею Волині давньоруського періоду була гривна”. Аргументації потребує і згадана А. Пословською роль работоргівлі у економіці Русі [с. 110].

Оригінальним підходом характеризується і висвітлення суспільно-політичного розвитку Волині. Авторка на основі окремих типів пам'яток (передусім, городищ) та видів зброї наповнює матеріальним змістом соціальну стратифікацію тогочасної Волині і робить аргументовані висновки про етнічну належність її носіїв. Проте тут важко погодитися з тезою, що галицькі бояри, протопластом для яких була племінна еліта карпатських хорватів, були якимось чином за походженням пов'язані з докиївською племінною верхівкою [с. 116]. Цікавими у контексті цієї частини роботи були б думки авторки про роль артефактів як етнічних маркерів населення, яке проживало у волинській зоні русько-польського пограниччя. Також поза рамками роботи залишилася проблема земель князівського домену, наявність яких чітко підтверджує заповіт волинського князя Володимира Васильковича.

Безсумнівно, логічним є скепсис А. Пословської щодо масштабів та наслідків монгольської навали на Волинь. Справді, недоцільність аксіоматичного використання монгольської навали як *terminus ante quem* у хронологічних шкалах стосовно території Русі в останні роки доволі жваво обговорюється в археологічному науковому середовищі. Та попри те, не варто повністю мінімізувати масштаби інвазії монголів. Приміром, на с. 128 дисертантка зазначає, що “масових жертв (кістяків) монголо-татарської навали (хиба вживання такого терміну очевидна, – В. Л.) на території волинських міст археологічно не зафіксовано”. А як же тоді бути з могильником у Вроновице-Долівах, складовою поселенського комплексу Червена, де на думку Є. Куснежа поховані жертви монголів.

Культурне життя на Волині в XI–XIII ст. у дисертації розглянуто, головню, у сфері *sacrum* (предмети особистого культу, поховальні комплекси та монументальні споруди). Єдине, що злегка дисонує у цьому аспекті дослідження – характеристика окремих ювелірних прикрас, яка більш органічно виглядала б у частині дослідження, присвяченій ремеслу.

Заключний розділ своєї дисертації А. Пословська присвятила історії розвитку Волині у XIV–XVI ст., цілком слушно обмеживши верхню хронологічну межу 1569 р. – часом укладення Люблінської унії. Прикметно, що

структура цієї частини роботи є аналогічною до попереднього розділу. Такий вдалий прийом дозволив авторці чітко на різних рівнях простежити процеси еволюції та трансформації окремих сфер життя волинського соціуму. Найбільш помітними такі процеси були у територіальній організації регіону, облаштування якої проводилося відповідно до потреб адміністрації Великого князівства Литовського. Авторка добре простежила динаміку зміни містобудівної структури колишніх князівських центрів, окреслила політичні й мілітарні передумови розбудови мурованих замків та укріплень типу “*motte and bailey*”. Однак у деяких випадках бракувало концентрованої вибірки зі структури тих чи інших міст: так опис Луцького замку у п’яти сторінках дисертації аж надто хибує історією його досліджень у різні періоди [с. 145–151]. У наступних підрозділах авторка критично оцінила уже хрестоматійний принцип “старого не рухаємо, а нового не вводимо”, який часто вживають при описі інкорпорації Волині до державного тіла ВКЛ. І, що важливо, зробила це на основі археологічних джерел. Та дивним було побачити серед цієї частини тексти абсолютно зайвий *passus* про формування українського козацтва та його роль у процесах українського державотворення [с. 178–179].

Процеси еволюції, чи радше вдосконалення окремих виробничих практик А. Пословська окреслила на вдалих прикладах із чорної металургії та гончарства. Проте викликає застереження, що авторка ці та інші процеси окреслює як “європеїзацію” Волині [с. 177, 179]. Якщо справді імпорт ідей і був таким масовим, то чи би прижився він на Волині, не маючи сприятливого ґрунту попередніх технологій? Та й деякі інші висновки авторки щонайменше передчасні. На основі зафіксованого у стратиграфії замку Любарта прошарку гною авторка вважає, що “оскільки не було гострої потреби у гної, як органічному добриві, то і інтенсивність приміського (міського) землеробства була невисокою” [с. 185–186].

Насамкінець, зазначимо, що у роботі подекуди трапляються огріхи на кшталт племені “Балінана” [с. 40] та ін. На наш погляд, рудиментами старої історіографічної школи є і дефініція “Давня Русь”, яка повсюдно фігурує у фігурує у роботі, та термін “аграрно-феодальні міста” [с. 97]. Позитивно, що

